

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

В. Селіванов, член-кореспондент
АПРН України

Наступність у процесі розроблення Концепції розвитку вітчизняної юридичної науки

Конституція України 1996 р. становить сьогодні загальний політико-правовий чинник пострадянського геополітичного простору всієї країни, основний критерій оцінки демократичності всіх реформ, які здійснюються і ще здійснюватимуться в майбутньому в Україні. Саме тому демократичні конституційні положення, конструктивний потенціал яких ще далекий від вичерпання, мають розглядатися насамперед як методологічні орієнтири на шляху розроблення Концепції розвитку вітчизняної юридичної науки¹, зокрема її правової доктрини як одного з найважливіших ідеологічних та наукових обґрунтувань державної правової політики, в тому числі у сферах законотворення і законозастосування.

Розроблення Концепції розвитку вітчизняної юридичної науки, зокрема таких її складових, як правознавства і державознавства, неможливе без глибокого усвідомлення процесу формування і розвитку радянської юридичної науки, насамперед марксистсько-ленінської теорії держави і права, урахування стану тих історичних умов, у яких відбувався цей процес та функціонування реальних правових явищ. «Ви вважаєте, — писав на початку 30-х років ХХ ст. відомий радянський юрист-марксист П. Стучка, — що ми відразу прийшли до марксистсько-ленінської теорії права, знайшли вже готову нову конструкцію права, новий світогляд? Адже так ніколи не буває»². Розвиток,

---

¹ Див.: *Тацій В.* Академія правових наук України на рубежі століть: підсумки та перспективи // *Право України*. — 2001. — № 2. — С. 7.

² *Стучка П. И.* За единый фронт // *Сов. государство и революция права*. — 1931. — № 1. — С. 42.

зокрема соціальний, — то не просто ускладнення певного явища, а його ускладнення на основі принципу наступності, під якою розуміється момент зв'язку, що утримує в своєму змісті все позитивне від старої якості. Велика мудрість механізму соціальної самоорганізації полягає в тому, щоб не все змінювалося одразу. «В історії, — як справедливо зазначав видатний російський історик, один із основоположників державної історичної школи С. Соловйов, — ніщо не закінчується раптово і ніщо не починається раптово; нове починається в той час, коли старе триває»¹. І це старе у формі традицій усіх минулих поколінь, невидимої та зовнішньо невідчутної волі померлих може тяжити, «як кошмар над умами живих», правити над поведінкою нових генерацій людей. Формою виявлення такої історичної ситуації може бути момент, коли гіркота минулих образ, що їх зазнали предки, перетворюється у джерело обурення нащадків, які на собі цих образ ніколи не відчували².

Ознака консерватизму суспільного життя, тобто наявність в його теперішньому минулого, втім, як і зародження в нинішньому його майбутнього, не є випадковою величиною, яка може бути чиєю-небудь волею усунена з нього. Це константа соціального буття, іманентний закон, що визначає внутрішню сутність суспільного життя, співвідношення, поза яким суспільне життя, історичний процес взагалі неможливі. Історичний процес за своєю природою — це цілісний у часі процес — єдність, проте — нелінійність зв'язку минулого, теперішнього й майбутнього³. Ця закономірність пронизує усі сфери і форми суспільних відносин, серед інших і сферу права. Аналізуючи характеристику динаміки правотворчості в суспільстві, професор права Б. Кістяківський наголошував: «Старе право не може

¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен: В 29 т., 7 кн. — СПб., 1897. — Т. IV. — Кн. 2 — С. 635.

² Див.: Франк С. Л. Духовные основы общества. — М., 1992. — С. 63.

³ Саме тому «радикальні революції, — писав С. Франк, — які ставлять собі за мету винищити із суспільства все його минуле і побудувати життя заново з нічого, по суті, такі ж божевільні та нездійсненні, як спроба вилити з організму всю накопичену ним кров і влити у нього нову; і якщо б вони вдалися, вони призвели б просто до смерті суспільства... І якщо вони не призводять до загибелі суспільства, то це завжди визначено тим, що зраниений та знесилений ними суспільний організм через деякий час оживає під дією здорових сил минулого, які збереглися в ньому» (Франк С. Л. Вказ. праця. — С. 63).

бути просто скасовано, бо скасування його має силу тільки тоді, коли воно замінюється новим правом. Навпаки, просте скасування старого права призводить лише до того, що тимчасово воно мовби не діє, але зате потім відновлюється у всій силі»¹.

Проте в принципі реформувати або модернізувати (вдосконалення зовнішніх проявів, ознак об'єкта) будь-який соціальний об'єкт можна лише у тому разі, коли він у своїй базисній структурі має потенціал якісно нових змін, позитивного розвитку, тобто відповідає об'єктивним тенденціям соціального прогресу. В цьому розумінні право, правова система, що є певною мірою відображенням суспільного буття, повинні відповідати потребам історичного суспільного розвитку і не бути перешкодою на шляху соціального прогресу, як це трапилося, наприклад, з «успадкованою» Україною від колишнього СРСР правовою системою, зокрема її складовими — системою права та законодавства. Останні були породжені якісно іншими соціально-економічними, політичними тощо умовами, які дана правова система була покликана захищати і в певному розумінні консервувати. Що ж до вдосконалення будь-яких форм суспільного життя, то воно можливе лише тоді, коли оберігається і нарощується їхня якість. Якщо цього не відбувається, то соціальна загибель стає неминучою. Соціальна якість твориться і забезпечується перш за все і більш за все культурою особистісного духу. «Неможливо створити хорошу тканину з гнилих ниток; не можна побудувати цегляний будинок з трухлюї цегли, яка розсипається; хворі та помираючі, стогнучи в унісон, не створять прекрасного хорового співу. Де особистісний дух зневажений та пригнаний, громадськість буде хворою та творчо безсилою»². Соціальний прогрес — це в першу чергу розвиток особистості в суспільстві. А це, певна річ, знаходить своє відображення не тільки у праві та законодавстві, а й у правознавстві, в цілому в юридичній науці.

¹ Кистяковский Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание). Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права // Философия и социология права. — СПб., 1998. — С. 369.

² Ильин И. А. Путь духовного обновления // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1993. — Т. 1. — С. 259.

Розуміючи всю складність і об'ємність завдання конструктивно-критичного аналізу правової парадигми¹ і доктрини радянської юридичної науки, я не беру на себе відповідальність за його повне вирішення у межах не тільки однієї, а й декількох наукових статей (сподіваючись на майбутніх дослідників цього питання), але пропоную свій погляд на пройдений шлях перших десятиріч становлення радянської юриспруденції, без чого просто неможливе усвідомлення сучасного стану розвитку вітчизняної юридичної науки.

Початок формування радянської загальної теорії держави і права був по суті процесом формування пролетарської юридичної ідеології, що йшла як певна форма суспільної свідомості на заміну буржуазного правового світогляду. Ідейно-теоретичним підґрунтям радянської юридичної науки, яка мала теоретично забезпечувати становлення, функціонування і розвиток держави диктатури пролетаріату, її політичних структур і нормативної основи, було марксистсько-ленінське вчення про державу і право як надбудовні явища, обумовлені базисними економічними відносинами, насамперед відносинами власності. Право, в юридичному розумінні, згідно з марксистом-ленінізмом виникає з потреб економічних відносин права приватної власності і мало зникати разом з ліквідацією буржуазної приватної власності як історично розвинутої форми виразу власності взагалі. Саме тому заперечення ортодоксальними марксистами приватної власності, визначення необхідності її усупільнення у формі соціалістичної власності і встановлення державної влади у формі диктатури пролетаріату розумілося як знищення об'єктивних передумов права взагалі, права як законодавства. Але державна організація нових суспільних відносин, що формувалися на основі визнання лише класових інтересів пролетаріату, вимагала не тільки диктатури пролета-

¹ Розроблення поняття «парадигма» і введення його у науковий обіг було здійснено відомим американським дослідником проблем науки Томасом Куном. У 1962 р. була видана його книга «Структура наукових революцій», перекладена згодом на багато мов, серед них і на російську. Перше видання книги Т. Куна російською мовою побачило світ у 1975 р. У передмові до цієї книги Т. Кун писав: «Під парадигмами я маю на увазі визнані всіма науковцями досягнення, які упродовж певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх розв'язання» (Кун Т. Структура наукових революцій. — Благовещенск, 1998. — С. 11).

ріату, а й упорядкування її у формі нового «права», за яке видавалися приписи партійно-пролетарської влади, її декрети, соціалістична правосвідомість тощо. Йшлося про так зване «пролетарське», «комуністичне», «революційне» право. «На місці зметеного в історичний кошик для сміття буржуазного права, — зазначав у той час нарком юстиції Д. Курський, — пролетаріат почав зводити нову будівлю революційного права... створювати нове право, пролетарське революційне право»¹, що відповідало сутності держави пролетаріату. «Диктатура пролетаріату, — стверджував він, — може визнавати тільки інтереси свого класу в цілому; справжній представник такої диктатури — увесь клас в цілому, тобто робітники й найбідніші селяни, упорядковані у комуністичну партію і Ради: окрема особа, тим більше посадова особа, завжди виконавець...»² Тобто, в умовах диктатури пролетаріату право розглядалося як форма і засіб виразу та захисту інтересів класу пролетаріату, інтересів держави. Це право не мало місця для норм подібних *Habeas corpus*, які покликані визнавати і захищати права і свободи окремих громадян.

Відмова від доктрини відмирання права не сприяла повному торжеству права та правового світогляду. Зневажання правом (правовий нігілізм)³, культ насильства аж ніяк не послабшали, а навпаки, втративши свою ідеологію відмирання, несуттєвості права у справі «перетворення суспільства», «створення нової людини» і сконцентрувавшись у підсвідомості, психології, навіть зміцніли. Вони стали недоступні критиці, підґрунтям якої були логічні аргументи⁴.

Процес формування радянської правової доктрини відповідав траєкторії розвитку радянської юридичної дійсності. Так, рух у напрямі від руйнування старого буржуазного права

¹ Курський Д. И. Пролетарское право // Избранные статьи и речи. — 2-е изд., доп. — М., 1958. — С. 83.

² Курський Д. И. Гарантии правосудия и правосудие без гарантий // Там само. — С. 49.

³ Докладніше про генезис поняття правового нігілізму див.: Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / Под ред. проф. М. Н. Марченко. — Т. 2. Теория права. — М., 1998. — С. 400–433; Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. — Х., 2000. — С. 526–529.

⁴ Див.: Скловский К. И. Собственность в гражданском праве. Учебно-практическое пособие. — 2-е изд. — М., 2000. — С. 17.

до державного устрою, який одержав назву воєнного комунізму, супроводжувався звуженням сфери застосування норм приватного права і розширенням сфери застосування норм публічного права для захисту насамперед інтересів держави. Основною особливістю нашого зобов'язального права, зазначав Д. Курський у доповіді на 3-й сесії ВЦВК IX скликання (1922 р.), є те, що «...інтереси держави повинні превалювати над інтересами і правами окремих громадян»¹. Саме тому для радянського цивільного права цього періоду було природним виключення поняття права власності на нерухомість. «Ми знаємо нерухоме майно тільки як майно, що належить державі...», — наголошував Д. Курський². Не визнавалося також право володіння, тобто інститут, який був відомий ще з часів римського приватного права. Право володіння визнавалося лише у обсязі і на основі орендного користування. Навіть якщо надавалося право приватної власності на будь-яку будівлю, то права приватної власності на землю під цими будівлями не надавалося.

Воєнний комунізм в юридичному розумінні являв собою переважно систему примусових норм, коли господарські відносини будувалися на засадах примусового регулювання з центру. Йшлося про соціальну систему, коли в основі відносин між робітничим класом і селянством були суворі форми примусу у вигляді розверстки, коли в галузі розподілу ще більше набував значення принцип натурального розподілу, коли, борючись на зовнішньому фронті і шохвилинно відбиваючи дуже серйозні замахы на внутрішньому фронті, радянська влада розширювала сферу позасудових репресій, а для прискорення господарської роботи, особливо у галузі військового постачання, держава змушена була широко застосовувати адміністративні заходи. «Сфера судової репресії звужувалася фактично до справ кримінальних, до справ буденних, до розгляду злочинів і проступків, які фактично у минулому складали компетенцію мирових судів або волосних судів у селі»³.

¹ Курский Д. И. Об основных имущественных правах // Вказ. праця. — С. 140.

² Там само. — С. 134–135.

³ Курский Д. И. Роль и значение советской юстиции в связи с новой экономической политикой // Вказ. праця. — С. 107.

Нормами кримінального права регулювалися такі відносини, «які, — визнавав Д. Курський, — у буржуазному праві регулюються в цивільному порядку»¹.

Певні послаблення у правовому режимі з'являються за часів НЕПу, але головні принципи правового регулювання, які утвердилися в країні за умов воєнного комунізму, залишилися. По-перше, пріоритетними залишалися захист інтересів держави, а не особи і, по-друге, заперечення права приватної власності на землю.

Проте було визнано право власності на споруди на державній землі і право застави споруд, право на винаходи, моделі та малюнки, авторське право. Що ж до зобов'язального права, то громадянам надавалося право на укладання не заборонених законом договорів і визначалися умови, за якими громадянин одержував право на судовий захист цих договорів. Найбільш суттєвим для розвитку цивільного права було положення, згідно з яким всі спори щодо права цивільного мали розв'язуватися у судовому порядку. Ця норма мала сприяти припиненню практики, за якою адміністративні органи втручалися у відносини майнового характеру. Але радянська влада порушила всі три основи інституту буржуазного права. «Ці три кити, — писав Д. Курський, — на яких тримався увесь буржуазний устрій, були докорінно перетворені на засадах комуністичного устрою суспільства. Стару державу замінили Радами: на зміну кріпосній і кабальній родині приходить родина вільна і запроваджується суспільне виховання дітей; приватна власність замінена власністю пролетарської держави на всі знаряддя виробництва»².

Головною властивістю радянської правової доктрини, що формувалася з самого початку паралельно державі диктатури пролетаріату, було зведення соціальної сутності права лише до класової. Так, відомий теоретик радянського права П. Стучка, який очолював з листопада 1917 р. до січня 1918 р. і з березня до серпня 1918 р. наркомат юстиції, під поняттям «радянське право» розумів «...революційне право пролетаріату у боротьбі супроти контрреволюційного права буржуазії»³. Уявлення про

¹ Курский Д. И. Об основных имущественных правах. — С. 143.

² Курский Д. И. Пролетарское право. — С. 83.

³ Стучка П. Революционная роль права и государство. Общее учение о праве. — М., 1923. — С. 5.

класовий характер радянського права знайшли своє відображення у загальному визначенні права, яке було дане в офіційному акті НКЮ РРФСР «Керівні засади по кримінальному праву РРФСР» (грудень 1919 р.). Пізніше П. Стучка наводив цю формулу в своїх наукових працях: «Право — це система (або порядок) суспільних відносин, яка відповідає інтересам пануючого класу і охороняється організованою силою (тобто цього класу)»¹. Продовжуючи свої роздуми, він писав: «Загалом і в цілому я вважаю і нині цілком прийнятною формулу Наркомюсту, бо вона містить ті головні ознаки, що входять у поняття *будь-якого* права взагалі і не тільки радянського. Найголовніше її достоїнство те, що вона вперше ставить на твердий ґрунт питання про право взагалі: вона відмовляється від суто формальної точки зору на право, бачить в ньому не вічну категорію, але мінливе у боротьбі класів соціальне явище»².

З цих пролетарських позицій навіть радянський Цивільний кодекс оцінювався як буржуазний. «Наш кодекс, — пояснював цитований автор свою точку зору, — навпаки, повинен ясно і відкрито показати, що і цивільний кодекс в цілому підпорядкований соціалістичній плановості робітничого класу»³. Що ж до соціалістичної плановості, то «правовою мовою» її було визначено «...тим «законом природи», який у суспільстві анархії виробництва і обміну виявляється лише стихійно через нескінченні кризи»⁴.

Виходячи з ідеологічної тези, що в Країні Рад нічого «приватного» в галузі господарства не визнається, що тут усе публічно-правове, а не приватне, П. Стучка не тільки наголошував на значенні плановості в управлінні, господарюванні та

¹ Стучка П. Революционная роль права и государство. Общее учение о праве. — С. 13. Див. також: Стучка П. Революционная роль советского права. — М., 1931. — С. 7.

² Стучка П. Революционная роль права и государство. Общее учение о праве. — С. 14. У розділі «Класовий інтерес і право» П. Стучка писав: «Основною ознакою тієї системи суспільних відносин, яка охоплюється поняттям «право», ми відмітили її відповідність інтересу пануючого класу, що і є підвалиною її охорони з боку організованої влади цього класу» (Стучка П. Революционная роль права и государства. Общее учение о праве. — С. 34).

³ Стучка П. И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. — Рига, 1964. — С. 593.

⁴ Стучка П. И. Курс советского гражданского права. — М., 1927. — Т. I. — С. 165.

правовому регулюванні, а й намагався звести застосування радянського цивільного права до сфери виробництва і обміну і підтримав ідею про створення так званої революційно-діалектичної концепції радянського цивільного права у формі «господарського права», з розвинутим адміністративним аспектом. Саме тому радянський Цивільний кодекс сприймався П. Стучкою як певна рецепція буржуазного права, а сферою регулювання господарського права визнавалися «господарські відносини соціалістичного сектору». На відміну від господарського права цивільне право як право приватне, на думку П. Стучки, мало регулювати «...майнові відносини головним чином сектору приватних власників і почасти міжсекторні відносини»¹. П. Стучка висував такі аргументи на користь твердження про розмежування господарського і цивільного права. Для першого головною ознакою був плановий характер майнових взаємовідносин; для другого — анархічний характер свободи конкуренції, принцип, що був підґрунтям цивільних майново-правових відносин. Між цими секторами, а отже, між господарським і цивільним правом, на думку П. Стучки, йшла непримиренна боротьба, де кожний сектор намагався знешкодити інший². До того ж П. Стучка вважав, що «купівля-продаж» — це буржуазний інститут, який ніколи не буде визнаний соціалістичним ладом, що для останнього властиве лише пряме, планове постачання. Саме тому він наполягав на розробленні і прийнятті Господарського кодексу і в той же час на спрощенні, звуженні дій суто цивільних відносин, зведенні радянського цивільного права до господарського права як основи радянського державного управління народним господарством.

І все це мотивувалося необхідністю подальшого розвитку не тільки пролетарського, а й радянського соціалістичного права. Визначаючи причини виникнення господарського права, С. Алексєєв справедливо зазначає: «Своєрідним апофеозом ... офіційної партійної лінії став курс на пряму заміну цивільного права як такого, що має «буржуазний» і «ринковий» характер, господарським правом, покликаним, за заявою його прибічників, утверджувати в суспільстві засади державного

¹ Див.: Стучка П. И. Курс советского гражданского права. — М., Л., 1931. — Т. III. — С. 10.

² Див.: Стучка П. И. Курс советского гражданского права. — М., Л., 1931. — Т. III. — С. 10.

планування, проводити в життя інтереси трудящих, ідеали ленінсько-сталінської партії соціалізму»¹.

Класова концепція соціалістичного права і правопорядку підтримувалася і розвивалася на своєрідній методологічній базі професором права М. Рейснером². Ще до революційних подій 1917 р. він обґрунтував саме марксистсько-ленінське уявлення про класовий характер права, стверджуючи, що «...право починається насамперед там, де ми знаходимо порушення рівності і прагнення до його поновлення»³. «Тут саме народжується так званий *суб'єкт права*, який відчуває певне порушення своїх інтересів і прагне захистити їх за допомогою своєрідного юридичного акта, сутність якого полягає у поновленні порушеної рівності шляхом або фактичного поновлення його, або еквівалентного відшкодування»⁴. М. Рейснер дійшов висновку, що не існує якогось одного єдиного права, якому можна було б дати одне якесь визначення. «В історичній послідовності ми не знайшли одного єдиного права, яке вмістилося б у будь-яку таку єдину і вичерпну формулу. Перед нами пройшов у повному розумінні слова діалектичний розвиток права, і за своїм змістом воно було безмежно різноманітним»⁵. Розглядаючи розвиток права як діалектичний процес, котрий надавав праву різноманітного змісту, він віднаходить наявність права навіть в докласовому суспільстві — як «*право міжнародне*», що ґрунтувалося на засадах помсти і було спрямоване до забезпечення цілості живого складу та недоторканності галузей володіння з боку численних родових груп.

Вірогідно, що саме такий підхід давав привід ортодоксальним марксистам-юристам навішувати на М. Рейснера політичний ярлик «небезпечного ідеаліста», який начебто відмовився від поняття класового права і потрапив у тенета буржуазних юристів. Особливо сприяла такій оцінці його наукової

¹ Алексеев С. С. Гражданское право в современную эпоху — М., 1999. — С. 10.

² Див., зокр.: Рейснер М. А. Теория Л. И. Петражицкого, марксизм и социальная идеология. — СПб., 1908; його ж: Государство. Ч. I. Идеология и метод. — М., 1918; його ж: Право. Наше право. Чужое право. Общее право. — Л., М., 1925.

³ Рейснер М. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. — С. 159.

⁴ Там само. — С. 159.

⁵ Там само. — С. 245.

діяльності підтримка ним вчення Л. Петражицького і учня Л. Фейербаха філософа Л. Кнаппа. Якщо в процесі своїх досліджень Л. Кнапп намагався розробити психо-фізіологічну теорію правового мислення, то Л. Петражицькому належить роль фундатора російської психологічної школи права. Вивчаючи розробки Л. Петражицького, М. Рейснер писав: «...висновки Петражицького повинні бути визнані такими, що мають величезне теоретичне і практичне значення»¹. «Те нове і надзвичайне, — продовжував він, — що вдалося встановити Петражицькому, знаходиться, на наш погляд, не в його психологічній теорії самій по собі, а в тому застосуванні її до нової теорії права, яку він збудував на психологічному базисі»². Йшлося про теорію інтуїтивного права, яку М. Рейснер вважав великою ідеєю правди, «...яка лише одна може дати оболонку соціальним вимогам сучасності»³. Даний висновок учений пов'язував з існуючою позицією абсолютизації значення ідеологічної структури юридичної надбудови, надзвичайним захопленням саме юридичними засадами в процесі організації суспільного буття. «...Якщо вже у 1912 році я визначав право як ідеологію, яка «спирається в нашій свідомості насамперед на поняття правди, справедливості і рівності в розподілі та зрівнянні між людьми і речами»... то у праці, написаній перед революцією... я вже відмітив основні риси права з його вищим критерієм «справедливості». Я вже тоді звернув увагу на найбільш чисту формальну природу правової ідеології на відміну від начала доцільності. Я підкреслив ту обставину, що «справедливість має апіорний (самодостатній) та загальний характер, який дозволяє розглядати її як вихідний пункт для абсолютних категоричних суджень»⁴.

Проте, усвідомлюючи, що Л. Петражицький як фундатор вчення інтуїтивного права менш за все стояв на відкритій класовій точці зору, М. Рейснер свою заслугу в галузі марксистського правознавства вбачав у тому, що саме він поставив вчення у тому розумінні на марксистську основу, внаслідок чого

¹ Рейснер М. А. Теория Л. И. Петражицкого, марксизм и социальная идеология. — С. 38.

² Там само. — С. 68.

³ Там само. — С. 97.

⁴ Рейснер М. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. — С. 24.

«...утворилося не інтуїтивне право взагалі, яке могло і там, і тут давати індивідуальні форми, пристосовані до відомих суспільних умов, а найсправжнісіньке *класове право, яке вироблялося поза будь-якими офіційними межами в лавах пригніченої і експлуатованої маси*. І тільки тому, — продовжував він, — згодом ми змогли використати «революційну правосвідомість пролетаріату» для обґрунтування діяльності нашої революційної юстиції, позбавленої спочатку будь-яких позитивних норм»¹.

Визнаючи класовий характер права у класовому суспільстві, М. Рейснер все ж мав особливий підхід до уявлення щодо класовості права. На його думку, кожний суспільний клас — і пануючий, і пригнічений — у відповідності з соціально-політичним становищем даного класу у суспільстві, його менталітетом творять своє реально існуюче та чинне інтуїтивне класове право. Вже за умови капіталізму існує не тільки буржуазне, а й також пролетарське і селянське право. На підставі такого засновку М. Рейснер робив висновок, що не «все право» запламоване «експлуаторською метою»².

Таким же чином розглядаючи радянське право, М. Рейснер наголошував, що воно «...є складним *правопорядком*, до складу якого входять великі сегменти *соціалістичного права робітничого класу і його класове пролетарське право*. Таким є панівне становище пролетарського права в силу диктатури пролетаріату. Наступне місце посідає *класове селянське право*, втілене у земельний кодекс з пріоритетністю колективної власності. Лише на третьому місці знаходиться класове право буржуазії з її цивільним кодексом в межах торгового обороту»³.

За методологічне підґрунтя аналізу загального правопорядку або так званого, за М. Рейснером, загального права, учений брав різницю між сутністю соціальної функції права і влади. На відміну від *єдності* як соціальної функції влади, що може бути досягнута прямим знищенням усіх сил і моментів, які порушують єдність, «...*соціальною функцією права є угода і компроміс*, які хоч і не гарантують повної рівності в розподілі влади або економічного забезпечення, але у всякому випадку

¹ Рейснер М. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. — С. 20.

² Див.: Рейснер М. А. Теория Л. И. Петражицкого, марксизм и социальная идеология. — С. 159—160.

³ Рейснер М. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. — С. 244.

створюють організацію на основі тієї чи іншої «справедливості» і визнаних нею «прав». І якщо влада дає взаємодію в соціальній поведінці на основі прямого підпорядкування, то право вимагає хоч би примарної або мовчазної угоди. *Виразом влади є наказ, виразом права — договір*. Влада є свобода, *право — зв'язаність чужим правом*¹. Проте все ж таки М. Рейснер відрізняв буржуазний правопорядок як результат співвідносин класів при пануванні буржуазії від правового порядку робітничо-селянської держави. Хоча він стверджував, що буржуазна держава і радянська держава включали однаково у свій загальний правопорядок і право пролетарське, і право селянське, і право буржуазне, все ж таки він писав, що під впливом панування буржуазії у загальному правопорядку «...право буржуазії у загальному компромісі посідає зовсім виняткове місце й так чи інакше прагне свою «правову ідею» зробити основою всього суспільного правопорядку. У нас же навпаки. Завдяки диктатурі пролетаріату і наявності радянської державності пролетарське право посідає панівне місце у загальній системі правопорядку і лише на засадах союзу включає до його складу право селянське, і на засадах припустимості та компромісу — право буржуазне. Ясно тому, що і обсяг права пролетарського в тому й в іншому випадках зовсім різний, зміст його охоплює зовсім інші сторони і основні принципи загального правопорядку радикально змінені»². Тобто, при капіталізмі панівне становище в загальному правопорядку посідає, на думку М. Рейснера, право буржуазії, а в радянському правопорядку — пролетарське право.

Дослідивши право в різних його історичних проявах, М. Рейснер дійшов висновку, що «*історія права за своєю сутністю є історією його згасання...*»³ Тобто, ця історія характеризувалася переходом до «...певного компромісу і до відновлення деяких інститутів класового права супротивника як складової частини правопорядку»⁴. За умови соціалістичного правопорядку на перший план виступило «...*право пролетаріату в його двох найважливіших формах* — з одного боку, пролетаріату, як колективного власника засобів виробництва, з іншого боку, пролетаріату,

¹ Рейснер М. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. — С. 196.

² Там само. — С. 198.

³ Там само. — С. 274.

⁴ Там само. — С. 275.

як носія трудової сили... На другу сходинку стає право селянське, яке певною мірою воскрешає принципи первісного земельного комунізму... Соціалістичний правопорядок або радянське право залишає разом з тим певний простір приватному обороту і разом з тим надає можливість існування класовому праву буржуазії, що набуває тут обмеженого і своєрідного характеру»¹.

Рейснерівський підхід до розуміння класовості права хоч і вів до марксистсько-ленінського висновку про зникнення права в умовах комуністичного суспільства (коли кожний буде одержувати за потребами і кожний буде давати за здібностями), але все ж таки не сприймався більшістю марксистів-юристів, які намагалися розробляти свої концепції права за аналогією з марксовою критикою капіталістичної політекономії. На це М. Рейснер зауважував: «Грандіозна система Маркса, яка завершилася закінченою теорією у галузі економічної науки, на жаль, не знайшла рівних йому продовжувачів. Намічена марксизмом соціологія зупинилася на перших своїх положеннях, правова і державна теорія марксизму залишилася незавершеною... Партійна публіцистика та напружена політична боротьба відволікла від теоретичної роботи усі найкращі голови пролетарського марксизму...»² Тим самим конфлікт між старим правом і новими соціальними потребами з'ясовувався ще більше. Радянська держава монополізувала сферу права і законодавства, а юридична наука виявилася безсилою відірвати право від держави і поставити його на інші суспільні рейки. В державі право, здавалося, знайшло своє джерело, свою справжню вітчизну, і покинути «державне» право, наголошував М. Рейснер, означало впасти в анархію. Нові суспільні прагнення позбавлялися надії одержати коли-небудь своє правове забезпечення, «своє право»³.

(Продовження у наступному номері «Вісника Академії правових наук України»).

Надійшла до редколегії 10.04.01

¹ Рейснер М. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. — С. 221.

² Рейснер М. А. Теория Л. И. Петражицкого, марксизм и социальная идеология. — С. 10–11.

³ Там само. — С. 12.